

AZ IGAZGATÓI SZAKMA KIALAKULÁSA[†]

A MAGYAR ISKOLARENDSZER „KETTŐS JELLEGÉBŐL” KÖVETKEZIK, hogy eltérő módon történt az iskolaigazgatói pozíció kialakulása a középiskolákban, illetve a népiskolákban és a népiskolából kinövő intézményekben. A népoktatásban az iskolavezetés munkája és jogköre mindig megosztott a tanító-igazgatótanító és a laikus kontroll (iskolaszék, gondnokság) legfontosabb vezetői között. A modern értelemben vett igazgatói funkció megosztottságából következik, hogy az alábbiakban részletesen foglalkozzunk azzal, hogy a laikus kontroll egésze – illetve a laikus testület egy-egy funkcionáriusa – milyen küzdelmeket folytatott a tanítóval az iskola vezetéséért.

Az igazgatói pozíció előképei a községi és állami népoktatásban

Az 1791-ben felállított országgyűlési tanügyi reform-bizottság – melynek munkálatai 1848-ig alapul szolgáltak az oktatáspolitikai tervezetek számára – községi erőből – illetve földesúri támogatással – kívánta megvalósítani az ingyenes közoktatást, s nem a felvilágosult abszolutizmus logikáját követve központi források leosztásával. Így magától értetődő volt, hogy az intézmények ellenőrzése nem lehet kizárólag a központi bürokratikus logikával legitimált tanügyigazgatás dolga – s ekképpen az iskola tanítója sem lehet pusztán neki felelős.

1848-ban azután az új népoktatási törvényjavaslat eredeti változatában *Eötvös József* a „községi bizottmánynak” nemcsak a felügyeletet, de a ’vezérlést’ is meg kívánta adni. A parlamenti válaszmány a tanítói érdekvédelmi törekvések hatására – *Eötvös*, *Kossuth* ellenzése dacára – gyengítette ezt a hatáskört felügyeletre, s a tanítók elbocsátásának jogát pedig a kerületi bizottmányokra, illetve a VKM-re bízta. A kerületi bizottmányt megyerendszertől függetlenül, a megyénél nagyobb területi egységenként, régióként kívánták felállítani. A „vezérlés” kikapcsolásának tanítói igénye azt jelzi, hogy a tanítótság már a polgári kor hajnalán nem csupán az egyházi befolyás, a papi hatalom visszaszorításáért száll harcba – ahogyan ezt a történetírás általában hangsúlyozza –, hanem a nem professzionális kontroll minden fajtájával szemben. (Mivel a törvény nem lépett életbe, sosem derült ki, hogy a tanítótság és a

[†] E tanulmány *A magyar oktatásirányítás története* című OTKA-kutatás keretében készült.

közigazgatás miképpen állt volna együtt a község és a régió nagy hatalmával, a megyei szint jelentéktelenné változtatásával.)

Az ötvenes évek alsó fokú oktatáspolitikájában a katolikus egyház közvetlen ellenőrző, irányító szerepe megnőtt, és nem rendelkezünk olyan kutatásokkal, melyek arról szólnának, hogy a helyi erők miképpen kíséreltek meg önálló iskolapolitikát folytatni.

Az 1868-as népiskolai törvényt igazgatási szempontból hamarosan az 1876.-i váltotta fel. A törvény a népoktatásügy közigazgatását a VKM, a törvényhatósági közigazgatási bizottságok, a tanfelügyelők, a községi hatóságok és az iskolaszékek között osztotta el. Iskolaigazgatói, vagy igazgató-tanítói funkciót tehát nem nevezett meg.

A helyi szintű iskolaigazgatás – az a tevékenységcsoport, mely a tanító és a tanfelügyelet között helyezkedett el – a helyi községi iskolaszék kezébe került. Az iskolaszék – bizonyos értelemben a maga egészében az iskolaigazgató előképe. A törvény szabályozta, hogy az iskolaszékek legalább öt választott tagból kell állnia. Az iskolaszékeket a községi, városi képviselőtestület választotta, három évre, így a választási ciklusokat átívelő iskolaszékek jöttek létre. Iskolaszéki taggá nem volt választható a tanító és rokona, ill. azok a tisztviselők, akiknek munkaköréhez tartozott az iskolai számadások felülvizsgálata. E két funkcionális összeférhetetlenségén túl politikai összeférhetetlenséget nem írt elő a törvény, hiszen nem volt kizáró ok a büntetett előélet, sőt elvileg a magyarul írni-olvasni tudás hiánya sem (*ENE*).

Tekintettel arra, hogy az iskolaszéki tagság nem feltétlenül jelentett hatalmat, hanem időnként terhes kötelezettséget – konfliktusok vállalását az iskoláztatási kötelezettséget elmulasztó alacsonyabb sorú szülőkkel, ill. a gyermekcseledeket foglalkoztató (s így iskoláztatásukért felelős) gazdákkal –, számos esetben fordult elő, hogy a képviselőtestület nem tudta, vagy nem akarta megválasztani az iskolaszék tagjait, s a megyei közigazgatási bizottság sem talált vállalkozókat. Ilyenkor a tanfelügyelő gondnokot nevezett ki az iskola élére. Úgy tűnik, a gondnoki funkció nélkülözhetetlen volt az iskola helyi irányításában, hiszen a gazdasági ügyeket – községi tulajdonú intézményekről lévén szó – a tanfelügyelői hivatalokból sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lehetett irányítani. A gondnok több vonatkozásában az igazgató egyik előképe lehetett. A tanítóság követelésére – és persze a számviteli áttekinthetőségben érdekelt pénzügyi apparátus nyomására – lehetővé vált, hogy gondnokká a tanítót válassza meg az iskolaszék (*ENE*).

Az iskolaszék másik megkülönböztetett tisztviselője az elnök. Kézenfekvőnek tűnik a kérdés, hogy az iskolaszék elnökében is megtalálhatjuk-e az igazgató előképét. Az elnöki funkciót igen gyakran papi személy töltötte be (hivatalból minden lelkes tagja volt az iskolaszéknek). Ez azonban sajátos módon éppen hogy csökkentette ennek a funkciónak a súlyát, hiszen a pappal szemben sem a választók, sem a községi politikai erők, sem a tanfelügyelőség nem tudott érdemi kontrollt gyakorolni, senki nem volt érdekelt tehát abban, hogy az iskolaszék elnökének hatalmát mintegy igazgatói hatalommá tegye. Az elnök nem gyakorolhatott – esetről esetre szóló iskolaszéki felhatalmazás nélkül – fegyelmi vagy végrehajtó hatalmat, szavazni csak

utójára szavazhatott, s az iskolaszék nevében küldött hivatalos levelei csak a jegyző – mint látni fogjuk, gyakran a tanító – aláírásával mehettek el. Az üléseket nem tarthatta a paplakban, vagy a templomban, csak hivatalos helyiségben. Az iskolaszék – és nem az elnök – döntött arról, hogy mely tag fogja az anyagi ügyek felülvizsgálatát végezni. Érdemi hatalma egyedül az iskolaszéki jegyzőkönyvek hitelesítésére kiküldendő tagok kiválasztásában állt. Az elnök hatalmának növelésében sajátos módon az egyházak sem voltak egyértelműen érdekeltek. A felekezeti népiskolázás fenntartásával járó pluszmunkát és anyagi áldozatokat a helyi papsággal az egyházak vezetői csak az esetben tudták elfogadtatni, ha a pap érzékelhette befolyása különbségét a felekezeti ill. a községi iskolában (*MP 1893, p. 193.*).

Az egytanítós iskoláknál a tanító, több tanítós iskoláknál az igazgatótanító, többiskolás településeken, városokban valamennyi igazgatótanító hivatalból tagja volt az iskolaszéknek. Mivel – mindenki a saját iskolájára vonatkozóan – hivatalból előadója volt az ügyeknek, befolyásuk lényegesen nagyobb volt, mint a 15 tanítónál többet foglalkoztató helységekben a tanítók által választott képviselőknek. Az igazgatótanító – előadói minőségében is – az iskolaigazgató előfutára. Ellentétben a gondnoki állással, ahol az iskolaszék szabadon döntött arról, hogy a tanítót bízza-e meg ezzel, illetve, hogy a többiskolás települések melyik tanítóját. Előadóként a tanító mindig egy adott iskolához rendelődött hozzá, és lett ügyeiért felelős (*ENE*).

Lehetővé vált, hogy a tanító-igazgatótanító egy személyben töltse be a gondnokin és előadón túl a jegyzői tisztet is – utóbbi döntéselőkészítő, sőt végrehajtó pozíció volt. (Ha ezekre választották, köteles volt elvállalni, s ez annak a jele, hogy a jogszabályalkotó kultuskormányzat is a tisztség professzionalizálásán gondolkozott).

Ebben az értelemben – megerősítve azzal, hogy a nem választott, hanem kooptált személyek között lehettek rokonai, valamint azzal, hogy a választott személyeket (így elvileg az elnököt is) három évente újraválasztották, a tanítóé viszont életfogytig tartó kinevezés volt, s a hivatalból tagok is gyakran azonosak maradtak – a tanító nem csekély, voltaképpen egy gyenge igazgatónak megfelelő hatalommal rendelkezett az iskolaszékben (*ENE*).

Mindez azt jelentette, hogy a kisebb településeken az iskolaszékben – a papot nem számítva – néha egyedül a tanító volt iskolázott ember, a többieknek gyakran még négy polgárijá sem volt. A nagyobb településeken a helyi polgári iskola, középiskola tanáraiból, érettségizett helyi tisztviselőkből, polgárokból állt össze az iskolaszék.

A tanítók mindkét – gyakorlatban kialakult – iskolaszék fajta tevékenységét sérelmezték. Az egyiket azért, mert náluk alacsonyabb végzettségű, gyermekeik révén közvetlenül érintett parasztembereknek voltak „kiszolgáltatva” (e kiszolgáltatottság persze véges, hiszen az iskolaszék nem gyakorolt munkáltatói jogokat). A másikat viszont éppen azért, mert a polgáriban, középiskolában tanító tanárok – eltérő pedagógiai képzettségüknél, normáiknál fogva – nem értékelték a tanító nevelési, metodikai sikereit, de még a nem pedagógusvégzettségű érettségizettek is éreztették a tanítóval, rosszabb esetben a tanulókkal is, hogy egy-egy történelmi, természettudományi kérdést, jelenséget bizony jobban tudnak, mint a – tudományos értelem-

ben mindig is szerényebb tudást megkövetelő polgárit és tanítóképzőt végzett, továbbképzésre, önművelésre sem nagyon képes – tanító (MP 1893, p. 36.). Azt mondhatjuk, hogy az iskolaszéken belül növekvő hatalma ellenére a tanítóság, az igazgató-tanítói réteg a laikus kontroll teljes kikapcsolását szorgalmazta. Az iskola fölötti uralmat az elit nem ezen a tárgyalásos-meggyőzéses úton kívánta gyakorolni.

Miközben a tanítói érdekszervezetek szinte kizárólag az iskolaszék hatalmának csökkentését, az igazgatótanító hatalmának növelését szorgalmazták, a magyar liberális oktatáspolitikai egyik kiemelkedő képviselője – Ember János tanfelügyelő, aki még a közművelődési egyesületek magyarosító törekvéseivel is szembe mert szállni – kimondta: „egy köztudomású tényről kell konstatálnom, azt, hogy az iskolaszékek (gondnokságok) az iskola beléletének figyelemmel kísérésére, vezetésére irányuló jogokkal általában nem élnek vissza; a tanító szakműveltségét respektálják, a hol pedig nem respektálják, a nagyobb hiba a tanítóban keresendő. A mely tanító szakdolgozatban nem ura a helyzetnek az iskolaszékben, annak nincs rendben a szénája. Az intézmény a tanítói állás biztonságának is figyelmet érdemlő tényezője. Tapasztalatokon nyugvó meggyőződésem, hogy az iskolaszék rugany, enyhíti úgy az alulról, mint a felülről jövő ítéleteket... Szabályozandók az iskola beléletére vonatkozó jogai, egy kis megszorítás (inkább a szavakban, mint a lényegben) helyén lesz, hanem egyéb jogai épségben tartandók, sőt a gondnokság a tanító kijelölés jogával is fel van ruházandó” (MP 1898, p. 275.).

Az igazgatótanítók éppen ettől a fejlődési iránytól féltek. Hiszen az iskola beléletének pedagógiai tudást igénylő markánsabb elválasztása a külső döntésektől, s az iskolaszék hatalmának fokozása a külső kérdésekben (munkáltatói jogosítványok) tekintélyesebb emberek részvételéhez, az igazgatótanító kizárólagos befolyását biztosító „szakmai” érvek gyengüléséhez vezettek volna.

Az igazgató-tanítóság természetes szövetségese a laikusok ellen a tanfelügyelő volt. Csakhogy az iskolaszéki határozatokat hiába kellett elküldeni a tanfelügyelőnek, s annak ellenvéleménye esetén az ügyet hiába kellett újra tárgyalni: a tanfelügyelő nem semmisíthette meg a határozatot, arra csak a megyei közigazgatási bizottság volt jogosult, s döntése ellen lehetett fellebbezni a kultuszminiszterhez (ENE). A választott szerv igazgatási döntését tehát csak választott szerv (és nem bürokrata: hivatásos, „leválthatatlan” tanfelügyelő, vagy igazgató) semmisíthette meg, és végső fokon a parlamentárisan felelős kultuszminiszter szignálta a döntést.

A századfordulón megerősödő államigazgatási hatalom ellenében a bírói ág a laikusok segítségére sietett az igazgatókkal, tanítókkal szemben. Ez tette lehetővé 1899-ben, hogy az előjárósági tagokat a községi iskolaszékbe beválasszák, azaz tekintélyes emberek kerüljenek oda (381/1899, KB 159.).

A tanítói érdekszervezetek és a tanügyigazgatás szövetsége azonban a helyi laikuskontroll visszaszorításához és az igazgatótanító hatalmának növekedéséhez vezetett. 1901-ben az állami elemi iskolák gondnokságától – egy miniszteri rendelettel – elvették az igazgatói teendőket, és azt a tanítónak adták (MP 1901, p. 444.). A gondnokság tevékenységét az anyagi ügyekre és az iskoláztatás garantálására szorították vissza. A tanítóegyesületi javaslatok többsége az iskolaszékek fenntartása mel-

lett érvelt ugyan, de az iskola belső életébe nem kívánt beleszólást engedni (*MP 1901, p. 505.*). És valóban: a jogszabályok révén a községi iskolaszékek önállósága fokozatosan csökkent. Mégsem sikerült a választott községi iskolaszék befolyását oly mértékig csökkenteni, mint a kinevezett és ekképpen saját legitimitással nem rendelkező állami iskolai gondnokságét.

A gondnokság meredeken csökkenő befolyása a húszas, harmincas éveken át végig folytatódott. Szerepét egyre növekvő mértékben vette át az igazgatótanító, s ez megjelent javadalmazásában is.

Az iskolák méretéből adódó igazgatói munkatöbbletet 1907 óta díjazták. A háromnál több tanítóval rendelkező iskoláknál 200; a héttanítósnál nagyobbaknál 300; a tíztanítósnál nagyobb iskoláknál 400 koronával. Ebből az alsó sávba tartozók anyagilag nem feltétlenül emelkedtek ki kollégáik közül, mert a valami más oknál fogva kiemelendő tanítóknak a szintén 200 koronás pótlék járt. De még a felső sáv bírtokosának bére sem jelentősen emelkedett ki kollégái közül: egy harminc éve tanító állami iskolai tanító pl. 2600 koronát keresett, ugyanannyit, mint a húsz éve tanító iskolaigazgató: ebben az értelemben tehát az igazgatói megbízás tíz évet „ért”. A tanügy-igazgatási változások után, 1935-ben az igazgató hatalmának további növelését a népiskolai körzeti iskolafelügyelők tömeges rendszerezítése tette lehetővé. Ezek a körzeti iskolafelügyelők – megyénként kb. tucatnyian – gyakran közvetlenül is érintkeztek a tankerületi főigazgató népoktatási helyettesével, megbízásukat is onnan, s nem a megyei erőktől még mindig befolyásolható tanfelügyelőségektől nyerték.

Az igazgatói megbízásokat az állami iskolákban 1938-tól kezdve a főigazgató intézte, noha a tanfelügyelőségeknek sikerült elérniük, hogy az általuk javasoltak egyikére essen az igazgatói kinevezés. A népiskolai igazgatói szakma elkülönülésének bizonyítéka, hogy korábban címzetes igazgatói pozíció szerzésére is volt lehetőség, ezután csak azokat hívták igazgatóknak, akik ténylegesen igazgatási munkát végeztek. A tanítás alóli felmentés csak azoknál vált lehetségessé, akik 12 egymástól távol fekvő tanyai iskolát, vagy öt épületben szétszórt 20 osztályt, vagy ennél kevesebb épületben fekvő 24 osztályt igazgatott (*NL 1938, p. 882.*).

Az újabb – 1945-ös – rendszerváltás nyomán véget vetett a gondnokságoknak a tanítói szakma nagy erejű benyomulása a VKM-be: 2290/1946-os miniszterelnöki rendelet megszüntette őket, hatáskörüket az iskolaigazgatóra ruházta. Az iskolaszékek hatásköréből pedig valamennyi oktatással kapcsolatos ügyet kivette a rendelet.

Az igazgatói pozíció előképei a felekezeti elemi oktatásban

A katolikus iskolaszéknek automatikusan a lelkész volt az elnöke, és látni fogjuk, ő sokkal inkább volt „igazgató” – mindenféle professzionális ismeret nélkül –, mint községi iskolaszéki kollégája. A tagok választására a plébános javaslatára került sor. Noha ez a katolikus egyház még így is legdemokratikusabb (ti. egyáltalán választott) intézménye volt, itt már – ellentétben a községi iskolaszéknél tapasztaltakkal – van lehetőség a helytelenül viselkedő katolikusok kizárására. Nem rendelkeztek válasz-

tójoggal az egyházi fenyítés alatt állók, egyháztól tiltott társulatok tagjai, de még azok sem – és itt hihetetlenül megnőtt a hierarchia szabad mérlegelésének lehetősége –, akik vallási tekintetben komoly kifogás alá estek. A katolikus iskolaszék megalakíthatatlansága esetén a plébános javaslatára az egyházi főhatóság nevezte ki a tagokat, de ha végül se tagokat, se gondnokot nem sikerült találni, maga a plébános lehetett a gondnok, így ez a funkció sem jelentett professzionális ellensúlyt az igazgatásban.

A tanítók szintén a plébános vezetésével választhattak képviselőt, s az egyházi főhatóság nevezhetett ki oda egy – számára megfelelő – községi tanácsi tagot, vagy az iskolafenntartáshoz hozzájáruló birtokost.

A katolikus iskolaszék hatásköre a saját főhatóságához képest viszonylag szűk volt, még azokban az iskolákban is, amelyeket kizárólag a helyi katolikusok iskolaadóiból tartottak fenn. A plébános tehát „igazgatóbb” volt a tanítókkal és a laikusokkal szemben, mint a világi iskolaszék elnöke, de kevesebb önállóságuk volt az egyházi tanügyi igazgatással szemben, mint amaz a királyi tanfelügyelővel szemben.

A református és evangélikus iskoláknál az iskolaszék véleményét csak meghallgatták a tanító alkalmazásánál, a választás a presbitériumé volt. A presbitérium – az iskolaszék választója is – maga felügyelt az iskolára, ennek következtében az iskolaszék jelentősége itt eltörpült. Az egyházmegyei felügyelők a közgyűlés tanügyi bizottságának tettek jelentést, ennek egyharmad részben a tanítók alkották tagságát.

A felekezeti iskolák iskolaszékeinek befolyása a harmincas években megerősödő tanügy-igazgatási kontrollal szemben lecsökkent, s befolyásuk hanyatlása 1945 után folytatódott. A katolikus püspöki kar az 1947/48-as tanévben az anyági biztonság (magyarán az államosítás) felé menekülő katolikus tanítóságot az iskolaszékek megszüntetésével kívánta megnyerni, s nem a katolikus társadalomhoz fordult, hogy annak befolyását növelve a katolikus népiskolákban erősebb szövetségest szerezzen az államosítás ellen.

A polgári iskolai igazgatói állás kialakulása

Magában a népoktatási törvényben még nem került sor a polgári iskolai igazgató állásának megteremtésére, de a hetvenes évek közepére, amikor a tanügyi igazgatást – tulajdonképpen hatvan évre szóló alapossággal – újjászervezték, a polgári iskolai igazgatói állás is megjelent (1876/20311, VKM).

„Az igazgató vezeti és irányítja az egész intézet erkölcsi és szellemi ügyeit, ugyanazért figyelemmel kíséri az iskola összes növendékének magaviseletét, szorgalmát, és tanulásbeli előmenetelét.” Intézkedési joga azonban csak a laikus gondnokságnak vagy a professzionális (de nem polgári iskolai értelemben az!) tanfelügyeletnek volt. A tanítók szakmai kompetenciája sem ruházódott át az igazgatóra.

A tanítók megítélésében az igazgató joga volt ugyan az osztályokat meglátogatni, de a tanító munkáját a gondnokság ítélte meg, intézkedést javasolni a tanító ellen is csak a gondnokságnak volt joga. Szintén nem az igazgató, hanem a gondnokság ítélte meg, milyen másodtevékenységek férnek össze, és melyek nem a tanító hiva-

tásával. Az igazgató az iskola ingóságairól a tanítókat, esetleg tanulókat csak az iskola gondnokával együtt számoltathatta be. A ki nem mentett mulasztók szüleit a gondnokságnál jelentette be. A tanítóktól nem vett át kompetenciákat. A tanulók bizonyítványait csak az illető osztálytanítóval együtt írhatta alá (s a gondnokság elnökével láttamoztatta). Az iskola nevelési tervét sem saját kompetenciában állapította meg, hanem a tantestület fogadta azt el, a végrehajtásról szóló éves jelentést valamennyi tanítónak alá kellett írnia, mielőtt azt a gondnoksághoz felterjeszthették. A tantestület és a gondnokság egyetértése kellett a kézikönyv megállapításához, sőt, az óratervet, órarendet, és a tanítási időt is a gondnokságnak kellett jóváhagynia.

A legfontosabb gondnoksági jogosítvány azonban az egyes tagok által élvezett iskolalátogatói jogkör volt: *„Hogy a gondnokság az iskola beléletét folytonos figyelemmel kísérhesse s arra mindenkor irányzólag befolyhasson, a szorgalomidő heteit, hónapjait tagjai közt felosztja s a hetelő, vagy hónapoló tag azután az iskolát hetenként legalább egyszer meglátogatja s ott mindent szemügyre vesz és tapasztalásairól a gondnokságot értesíti.”* Az állami iskolák gondnokságának kiadott utasításban széleskörű jogokat fektettek le a fő- és székvárosi iskolai iskolaszék számára kiadott utasításban is (1877/22126, VKM). A gondnokság hatásköre, s a tanítók autonómiája mellett tehát az igazgatóé eltörpült.

Ellentétben a népiskolai gondnokság terhes feladatával, polgári iskolai gondnoknak, iskolaszéki tagnak lenni – hiszen itt már alsóközéposztálybéli gyermekek iskoláiról, gyakran a városi mivoltot szimbolizáló intézményről volt szó – már rangot jelentett. Így voltak olyan gondnokságok, melyekkel a tanfelügyelő sem mert „megharcolni”. A gondnoksági tagok különösen vizsgálatok idején szerettek elnökölni. *„Önértetes, szakképzett tanár egy laikus ember véleményét mérvadónak, tekintélynek el nem ismergeti”* – háborog a tanáregyesület szakértője (OPITEK 1899, p. 466.).

„Akadt – de csak mutatóba – a gondnokság tagjai közt igen kiváló, a tanúgyhöz is értő, vagy legalábbis avval is törődő férfiú, a legtöbbje azonban pedagógiai analfabéta volt, akik bizony nagyon sokszor megkeserítették az igazgatók és a tanárok életét. Nagyon ügyes, úgyszólván tojástáncot járó igazgatónak kellett lennie annak, aki el tudott hártani minden beavatkozást és bajt. Bizonyos azonban az is, hogy a jó viszony fenntartása érdekében sok igazgató meghunyászkodóvá lett, hivatása egyik sarkalatos pontjának tartotta, hogy az elnököt újévkor és nevenapján a testület élén szép dicsőítő beszédben üdvözölje.” – írja a nyolcvanas-kilencvenes évekről a tanáregyesület vezető történetírója (OPITEK 1926, p. 591.).

Voltak persze kisebbségi hangok is, melyek megértéssel szóltak az iskolaszék, a gondnokság intézményéről. Az *„alkotmányos életet élő szabad nép alkotószelleméhez méltó az a helyes felfogás, hogy ... az iskola is egyik szervezett eszköze a boldogulását társulás útján kereső embernek... a társadalomnak az életviszonyok által felszínre vetett, az iskolával szemben támasztható igényeit közvetítse, azokat érvényesítse is.”* – írja egy liberális tanár (OPITEK 1909, p. 209.).

A laikus kontroll elviselhetetlensége mából visszatekintve is erősen megkérdőjelezhető, ha az elrémisztő esetként felhozott példa, hogy egy gondnoksági tag azt

merete mondani, hogy „itt mi parancsolunk” távozásához vezetett, vagy hogy a saját gyermek érdekében beavatkozó tag nyomásgyakorlása az iskolai jutalomkönyvek (!) elosztására terjedt ki. A századforduló legnagyobb botránya, amikor fenntartói jogon belejavítottak egy bizonyítványba – nem laikussal, hanem egy városi iskolaszék által kinevezett polgári iskolai végzettséggel rendelkező, városi szintű „főigazgatóhoz” kapcsolódik (*OPITEK 1907, p. 217.*). Más hatalmi konfliktusok inkább szimbolikusak, mint ténylegesek: a legrangosabb pedagógiai folyóiratban hozza föl példaként egy polgári iskolai vezető, hogy „*egy állami polg. iskola legjelesebb tanítványa meghalt. Az igazgató kitűzette az intézet gyászlobogóját. Ezért a gondnok kérdőre vonta, hogy miképp merészli a lobogót kitűzni, hát nem tudja, hogy ezt csak akkor kell kitenni, ha a gondnokság tagjai közül valaki meghal?*”

A tanárok célkitűzése mindenestre a helyi és laikuskontroll teljes kikapcsolása volt: nemcsak tanulmányi, de gazdasági kérdésekben sem szabad meghagyni a gondnokság jogait, követelték (*OPITEK 1899, p. 466.*). A helyi társadalom elleni harc kérdéséhez tartozik az is, hogy a fegyelmi ügyeket a megyei közigazgatási bizottságból (ami a tanfelügyelő részvételével részben „népiskola-orientált”, részben teljesen laikus testület volt) a VKM-be kívánták áttenni.

Az iskolaszékekkel még több bajuk volt, mint a gondnoksággal, hiszen annak tagjai legalább előzetes információ után nevezettek ki, utóbbiakat viszont választották. Tanári panaszok szerint az iskolaszéki tagok megkövetelték, hogy maguk vagy rokonaik gyerekeivel másképp bánjanak a pedagógusok (*OPITEK 1899, p. 466.*).

A többi iskola kiszabadulása a „népiskolai keretből” is aktivitásra ösztönzött. Az 1885-ös, felsőbb leányiskolákra kiadott szabályozást, a konkurens iskolatípusra az állami és államilag segélyezett polgári leányiskolákra is kiterjesztették 1893-ban (*1893/18547, VKM*). A gondnokságról a jogszabály nem rendelkezett: a polgári iskolai tanárok szerint ez azt jelentette, hogy hatáskörük az igazgatóhoz került: gyakorlatilag mégis sok helyen megmaradtak (*OPITEK 1909, p. 468.*). Jellemző azonban, hogy ebben a jogvitában nem született bírósági határozat, a tanárok nyilván nem indították meg a keresetet, attól tartván, hogy a bíróság esetleg a laikuskontroll fennmaradása mellett ítélt.

Törekvéseik mindaddig nem érhetek célt, amíg az erősebb állami kontroll politikai/tanügyigazgatási igénye nem hangzott fel, s más szférán belüli szövetségeket nem szereztek. Az 1896-os második tanügyi kongresszus a tanfelügyelők javaslatára mondta ki, hogy a gondnokságok befolyása csak anyagi ügyekre szűkíthessék – világossá vált, hogy ebben a kérdésben még az oktatáspolitikai egész „társágát” tekintve ellenségesen szembenálló polgári iskolai tanárság és tanfelügyelői kar is kész együttműködni (*OPITEK 1909, p. 513.*).

Ez a körülmény egybeesett számos más olyan polgári iskolai sérelemmel (fizetésbeli hátrányok, illetve a továbbtanulási lehetőségek gyengülése, betartatlan miniszteri ígéretek az igazgatók státusz-javításáról), melyeket sürgősen kompenzálnia kellett a kormánynak – így a BM tolerálta az önkormányzat ellenes VKM tervezetet, s az IM, mely a népoktatási alaptörvény módosításának halogatásában volt érdekelt, szintén

áldását adta. Az új rendelkezés a gondnokságnak csupán az anyagi ügyek intézését és az iskola meglátogatásának lehetőségét hagyta meg. A gondnokság ugyan továbbra is megtanácskozhatta a látogatás eredményét, de immár nem hathatott „irányzólag” az iskola működésére (1900/40863, VKM). A VKM-nek még 1911-ben is elvi határozatban kellett kimondania, hogy a gondnokság továbbra is látogathat iskolát, de irányzó befolyást az iskola beléletére nem gyakorolhat, mert a tartalmi ügyek irányítása az igazgató feladata (OPITEK 1911, p. 457.).

Az anyagi ügyek intézése szempontjából kulcsfontosságú gondnoki tisztet ez idáig az iskola igazgatója nem tölthette be, a rendelet most azt is lehetővé tette, hogy arra az iskola igazgatója is megválasztható legyen. Az igazgató jogköre lett a tantárgyak beosztása, ő készítette el a heti órarendet, felosztotta az intézeti mellékteendőket, s ő gyakorolta tanulmányi és fegyelmi tekintetben is a közvetlen felügyeletet a vezetésére bízott intézet felett.

Az iskola meglátogatásának jogától azonban nem sikerült megfosztani az iskolaszéket/gondnokságot, és a másik alapvető követelés – a tanfelügyelők hatalmának megszüntetése a polgári iskola felett – sem járt sikerrel, mert ehhez a magyar népoktatás alaptörvényeinek megváltoztatása lett volna szükséges, ezt pedig a kormányárt akkori belső erőviszonya nem tették lehetővé.

A szakmai kontroll növekedése – a tanfelügyelő szakmai hatalmának visszaszorítása – azonban megkezdődött először az OKT-tagok iskolalátogató tevékenységével, majd – a tanáregyesület kompromisszumkész köreinek győzelme után, azok kérésére kinevezett – polgári iskolai iskolalátogatók (zömükben gyakorló igazgatók) segítségével.

A tanáregyesület az igazgatók már elégtelennek tartották a sajátos igazgatási tevékenységek megjelentetésére, s elkülönült igazgatói szakértekezletek tartását javasolták a rendtartási, igazgatási szabályzatok előkészítése végett. (Az OKT a rendtartás előkészítő értekezletére valóban csak polgári iskolai igazgatókat hívott meg, tanárokat nem.) (OPITEK 1911, p. 44, 92.)

A javaslat az igazgatói rend elkülönüléséről, az igazgatói érdekek megjelenéséről az iskolai rendtartásban kisebbfajta vihart kavart. „Igazgatói hivatásra nincs és nem is lehet külön minősítést szerezni. Arra mindenekfölött istenadta rátermettség, szélesebb látókör, emelkedett világnézet kell” – fogalmazza egy tanár az igazgatói szakma deprofesszionalizálásának programját. „Nagyon félek az igazgatói szakértekezleteken kidolgozandó pedagógiai tanulmányrendi egyöntetűségekre törekvő paragrafusoktól” – hangsúlyozza az egyik tanár, s leszögezi aggodalmát, hogy az igazgató módszertani terrort fog gyakorolni más szakos tanárokkal szemben, vagy „cserkésző látogatásokat tesz a tanórán és fegyelmezi a gyerekeket.” „Tudok olyan igazgatót, aki kész jegyzőkönyvekkel jön be az értekezletekre!!!” Inkább szakok szerinti bizottságok bízandók meg, benne igazgatók s tanárok is – javasolja egy (magas rangú katonatiszti családból származó) polgári iskolai tanárnő (OPITEK 1911, p. 241.). Úgy tűnik, ezen körök célja inkább az egész státusz közelítése a szaktárgyi legitimációjú középiskolai tanársághoz volt, semmint – az egyesületi élettől egyébként zömükben elzárkózó – az igazgatók lehetőségeinek növelése.

A polgári iskolák terjesztésének az aszándéka hogy a polgári iskolát mindinkább képessé tegyék arra, hogy az alacsonyabb társadalmi csoportok gyermekeit a középiskola helyett felszívja, szükségessé tette, hogy mind több jegyben hasonlítson a polgári a középiskolákhoz, ha már a lényegben – azaz a képesítő erőben, s presztízsben nem tud. Így az 1924-es új rendtartási szabályzat határozottan kimondta, hogy az igazgató az intézet közvetlen előjárója, a törvények, szabályzatok és rendeletek végrehajtója, az intézet képviselője, a hatóságokkal, testületekkel és általában a közönséggel szemben. Ezzel párhuzamosan haladt ez a református polgárik rendtartásának kidolgozása, melyet a tiszántúli református szakfelügyelő a református középiskolák rendtartásából állított össze. A helyi tantervet a konvent, a részletes tanmenetet az igazgató hagyta jóvá. A rendkívüli tárgyak tanítására az egyházkerületi szakfelügyelő adott engedélyt. Az ifjúsági könyvek, iratok a tanári kar előzetes jóváhagyásával voltak beszerezhetőek. A végleges tantárgybeosztást az egyházkerületi szakfelügyelő hagyta jóvá. A rendes- és segédtanárt az iskola igazgatójának és tanári karának meghallgatásával az igazgatótanács, illetve fenntartó testület élethossziglan választotta. Az igazgatót szintén az igazgatótanács, illetve a fenntartó testület választotta, hat évre a rendes tanárok közül, a tanári kar véleményének meghallgatásával. Abban az esetben, ha működése ellen kifogás nem merült fel, igazgatói tisztségében véglegesíthető volt. Az igazgató láthatólag még mindig inkább *primus inter pares*, mint az intézmény felelős vezetője. Az 1933-as református egyházalkotmány szerint az igazgatótanács harmadát a tantestület választotta.) (*OPITEK 1925, p. 654.*)

Gyakorlatilag nem sikerült az önálló polgári iskolai igazgatói státus megszervezése, hiába szorgalmazták az életfogytiglani kinevezést, s a tanítás alóli felmentést. A tanfelügyelet alóli teljes kiszabadulást az önálló polgári iskolai főigazgatóságok megszervezésével érték el, a húszas évek végén. A törvény azonban a községi iskolák esetében továbbra is megőrizte az iskolaszéket, amely a tanár alkalmazója maradt (1927/12. tc.).

Az igazi fordulatot itt is az 1935-ös reform hozta, mely a polgári iskolai igazgatókat „hatósággá” tette, s nem hagyott működési teret az iskolaszék számára. A polgári iskolai igazgatói elit megerősödése a tanügyigazgatásban oda vezetett, hogy alapvető, több évtizedes igazgatási követelésüket – az önálló főigazgatóságok követelését szó nélkül adták fel – cserébe a tankerületi főigazgatósági pozíciókért, illetve az intézmény középfokú iskolák közé sorozásáért, a laikus kontroll teljes kikapcsolásáért.

A nyolcosztályos általános iskola megszervezése az iskolatípus halálát jelentette, ezt a polgári iskolai elit semmiképpen nem helyeselhette. Szerepük 1945 után – az új iskolákban – a gyakran polgári iskolai tanárok feletti igazgatói pozíciókat is megszerző tanítókkal szemben visszaszorult.

Középiskolai igazgatói szakma

A középiskolai tanárok már a 19. század közepén igen nagytekintélyű részvevői a helyi társadalomnak és a tanügyigazgatás szemében. Nagy részük egyetemi magán-

tanár, a szerzetesrendek magas rangú vezetője (pl. a ciszterciek igazgató-tanára egyben rendházfőnök is), vagy a protestáns egyházak világi vezetője.

Az igazgató hatalma a nagytekintélyű szaktanárokkal szemben rendkívül korlátozott volt. Ez azonban nemcsak tekintélyes kollégáival szemben volt feltűnő, de még az iskolai szolgálókat is a minisztérium nevezte ki. *„A középiskolai igazgatók jogköre a szolgálókkal szemben minimális és összehasonlítva a pénzügy-igazgatókéval, valóban semmis.”* – panaszkodik a *Pedagógiai Társaság* folyóirata a század végén (MP 1896, p. 49.).

Az ötvenes években az igazgatói pozíció még évenként rotált, később hároméves megbízatássá vált, melyet egyszer meg is lehetett hosszabbítani.

Lassan kiformalódtak azok az érdekellentétek, melyek az igazgató és a tantestület között húzódtak. Az igazgatóknak egyre inkább az volt a törekvésük, hogy a rendtartás őket a tanárokkal szemben védelmezze. *„Bármily liberális és ideális elvekkel fogtam alig 3 év előtt az igazgatósághoz, máris szomorúsággal tapasztalom, hogy méltányos és igazságos eljárás nem mindig vezet célhoz, s vannak olyanok is, kikkel szemben kíméletlen szigorúság van helyén.”* – írja egy igazgató (MP 1896, p. 202.). A tanároknak azonban továbbra is maradt érdemi lehetősége a közvetlen érintkezésre a minisztériummal, nemcsak igazgatójuk, de néha főigazgatójuk megkerülésére is.

Ennek ellenszereként jelenik meg először az igazgatói szakma professzionalizálódásának követelése: *Kemény Ferenc*, az igen aktív középiskolai tanár az egyesület közlönyében kezdeményezte, hogy alkottassék rendelet az igazgatók gyakorlati képzéséről: értekezleti jegyzőséggel megbízás, beosztás igazgatói irodába, szüneti igazgatóhelyettesi megbízás révén kívánta a szakma professzionalizálását (OKITEK 1892, p. 150.). Egy rendtartásszakértő már szövetségeseket keres céljaihoz, normatív hatalmat ajánlva a VKM tisztviselőinek, ill. a gyakorló iskola tanári gárdájának is: *„Az igazgatói képzést én két vizsgálat letevéséhez kötném: az egyik volna az adminisztrációs vizsgálat, a másik, hogy úgymondjam, tanulmányi szigorlat. Az első a közöki. minisztériumban kellene kiállani tárgyai: az összes szervezeti és admin. tudnivalók, főleg a Középiszk. Törvény és a Rendtartás szellemének alapos felfogása és alkalmazása. A tanulmányi szigorlat célja, tekintettel, hogy tanáraink legfeljebb két szakkból vannak képezve, az igazgatóknak pedig a középiskolai összes tárgyakban tárgyilag és metodikailag jártasoknak kell lenniök – a középiskolai összes tárgyakban azon fokig, amit a tanulóktól követelünk, való jártasság előtűntetése.”* S ehhez kapcsolta volna a gyakorlat „számárlétráját” (Dortsák, MP 1896, p. 204.).

Az igazgatókat a század elejétől szorította a kormányzat némi konferenciázásra, s ekkortájt jelentek meg azok a gyakorlati célokat szolgáló igazgatási segédanyagok is, amelyek az igazgatói munka standardizálódását mutatták. Az igazgatók az adminisztratív munka nagy részét a helyettesekre próbálták hárítani, erre azonban a törvény nem adott lehetőséget.

Mindennek eredményeképpen általános tapasztalatot foglalt össze egy parlamenti képviselő, amikor a századforduló után így foglalta össze a helyzetet: *„Az igazgatói állásra nem törekszik senki; rendszerint fiatal embernek kell átengedni a terrenumot; és miért? Mert bevett szokás szerint az illető igazgatót nem nevezik ki, hanem csak meg-*

bízzák az igazgatói teendőkkel, tetszés szerint egy-két esztendeig. Ha egy tanár igazgató lesz, tanári fizetésében degradáltatik; nem többet kap, hanem kevesebbet. Egy tanárnak, sem igazgatónak közjogi állása nincs, mert nincs olyan törvény, a mely őt a hatósági közegek közé sorozta volna. Az igazgató nem szakíthat magának a szünetidőre semmi szabad időt, mert helyettest a nyári időre alig talál, a törvény pedig nem gondoskodik arról, hogy az igazgatónak legyen helyettese. Vegyen példát a t. miniszter úr a fővárostól. A főváros már régen belátta, hogy az osztályoknak és a tanerőknek szaporításával gondoskodni kell az igazgatóról is annyiban, hogy neki helyettes adassék és a főváros minden egyes iskolánál számfeletti tanítót alkalmaz, a ki az igazgatónak kezére játszik, ő vezeti az adminisztrációt és ha szükség van, egyúttal helyettesíti az igazgatót.” (KN 1901, p. 356.).

Néhány évvel később a pártpolitikai és világnézeti konfliktusok növekedése az iskolák körül megnövelte az igazgatói pozíció fontosságát. Egy 1906-ban a VKM megbízásából megjelent reformanyag (*Alvinczy 1906, p. 82.*) a korábbi koncepciót úgy módosítja, hogy az igazgató tanulmányi vizsgáját ne a tanárképző tanárai előtt tegye le – ebből is látszik, hogy *Kármán* köre ekkorra már erősen visszaszorult a tanügyigazgatási elittel szemben –, hanem a szakfelügyelők előtt, s a gyakorlatias jellegű adminisztratív tudás mellett a napirenden lévő oktatáspolitikai kérdésekben való „tájékozottságot”, mi több „saját véleményét” is megkövetelt volna. Így egy kultuszminisztériumi tisztviselőkből álló vizsgabizottság ellenőrizhette volna a jelölt politikai alkalmasságát. A tanári szakma érdekét súlyosan sértette, hogy igazgatójelöltségre már öt évi tanárkodás után lehetett volna pályázni. Az évtized második felében növekvő számban neveztek ki fiatal tanárokat igazgatóknak, s noha a tanár-egyesület tiltakozására a miniszter 1911-ben megígérte, hogy minimum 15 évi szolgálattal nevez csak ki igazgatókat, az ezt követő nyolc kinevezésből ötnél megszegte ezt.

Az ok nyilvánvalóan a jelöltek politikai alkalmassága, és a 19. század liberalizmus értékeit őrző idősebb generáció alkalmatlansága volt: „*ezek nagyobb része annak az elfogult gyűlölködő és önző szellemnek a katonája, mely a legintenzívebb felekezetieskedést vitte be az iskolába... ezért kell tehát minden haladásnak útját állani, ezért kell hasznos, liberális embereket mindenhonnan kiszorítani, ezért kell a derék, józan, és lelkiismereti kötelességeit mindig híven teljesítő magyar papságot lelki válságba kergetni, a tudományosan képzetteket zaklatni vagy legalábbis nem támogatni, ezért kell hirdetni, hogy Magyarországon a vallásosságot üldözik, ezért kell az iskolákra egy követeléseiben szerénytelen, de tehetségeiben szerény fiatal generációt zúdíítani, melynek az állásokra, az előrehaladásra való éhségét mesterségesen fokozzák*” – fogalmazza meg a nemzedékváltás és antiliberalizmus politikai összefüggéseit rendkívüli nyíltsággal a tanár-egyesület egyik előadója (*Baumgartner, OKITEK 1911, p. 257.*).

A két világháború között a tanári érdekvédelem továbbra is hangot kapott a politikai/tanügyigazgatási képességekkel előretörőkkel szemben. Amikor az egyik igazgató (akire egyébként jellemző, hogy az ellenforradalom eredményeképpen került budapesti igazgatói állásba és majd 1944-ben (!) fog főigazgató-helyettesi pozíciót szerezni) megkísérelte – a tanári szakmából való automatikus kiemelkedés lehetőségével szembeállítva – vizsgához kötni az igazgatói karriert, óriási botrány tört ki.

Pedig a „merész” szerző – a hagyományos tanárelit érdekeit követve – tízévi tanári működés után tartotta volna csupán lehetségesnek a jelentkezést az igazgatóhelyettesi megbízásra. A vizsgálóbizottságba a szakfelügyelők helyett immár nyíltan a tankerületi főigazgatókat, valamint az egyetem (a Kármán-féle gyakorlóiskolával hagyományosan ellenséges, megbízhatóan antiliberális és ideologikus) pedagógia tanszékét kívánta bevonni, s két működő középiskolai igazgatót is a bizottság tagjává tett volna (*Jámbor, OKITEK 1930, p. 244.*).

Az igazgatóhelyettesek feladata – saját szaktárgyú tanárok látogatása mellett – leginkább a bürokratikus teendők átvállalása, s néhány éves várakozás az igazgatóságra, melyre (a 20 évvel korábbi miniszteri nyilatkozattal összhangban) a tanári pálya kezdete után 15 évvel nyílt volna lehetőség. A hagyományos – klasszikus ill. történeti műveltségű – tanárelittel szemben *Klebensberg* kedvenceinek, a Collegium Hungaricumok végzettjeinek biztosított volna előnyt az élőnyelvi beszédkészség megkövetelése.

Az elképzelés ellenzői szerint a „*tanári és igazgatói psziché között lényeges eltérés nincs, az igazgatónak épp csak a vezetéshez szükséges – nem ismeretekkel, hanem – tehetséggel kell rendelkeznie. Aki a maga szakját mint tanár tovább műveli, az a maga tudományát bele tudja illeszteni a tudományok rendszerébe... s megértően fogja méltányolni minden más szakos tanár törekvéseit*”... „*Odaiülne-e egy tanár egy vizsgálóbizottság elé, melyben a javasolt számvevőségi szakember is helyet foglal...? Azt hiszem ez ellen tiltakoznék.*” – száll szembe maga a Közlöny szerkesztője a felvetéssel. A presztízs-séremlen, a pluszvizsga felett érzett aggodalmon átsüt a félelem: vajon nem az eddig „konferenciális testület” élén álló igazgatói pozíciót kívánják ekképpen is a tanári renddel szemben kiemelni? Valószínűleg ez lehetett a széleskörű felháborodás oka (*Kardeván, OKITEK 1930, p. 286.*).

A tanügyigazgatás, majd az 1932 után hatalomra jutó jobboldali politikai elit számára nyilvánvalóvá vált, hogy túl nagy konfliktussal járna olyan szabályrendszer alkotása, mely normatív eszközökkel csinál politikai értelemben megbízható, igazgatási értelemben professzionális kasztot az igazgatókból. A megoldás az igazgatói hatalom és önállóság visszaszorítása lett. A szaktanár és az igazgató véleménye az érettségi bizonyítványok osztályzatának megállapításakor továbbra is döntő súllyal esett latba, de az 1934-es középiskolai törvény által megalkotott bizonyítványzáradék, mely végül is – az érettségi helyett – eldöntötte, mehet-e a diák egyetemre vagy sem, gyakorlatilag az iskolalátogatótól, és nem a tantestülettől, de nem is az igazgatótól függött. A tanügyigazgatás intenzitásának megnövekedése, az iskolalátogatók szaporodása, a tanárok óravázlatkészítési-bemutatói kötelezettsége az igazgatótól független ellenőrzési lehetőséget teremtettek a tanügyigazgatásnak. A tanügyigazgatásnak 1936 után nyíltan megnevezett saját megfigyelője volt a tantestületben, akinek szava többet számíthatott, mint az igazgatóé, s gyakran olyan fiatal, vagy tantárgyi okokból alacsony presztízsű tanárt választottak erre a pozícióra, aki semmi mástól nem remélhetett gyors karriert, csak munkatársai és igazgatója politikai, világnézeti kontrollálásától.

Néhány következtetés

A népiskoláknál és a népoktatásból kinövő iskolatípusokban (melyek közül most csak a polgári iskolát részleteztük) az igazgatói állás megszerveződése megszabadulás a laikuskontrolltól a pedagógusok számára. Amint a félelem a laikuskontrolltól gyengébb, mint félelem az igazgatói hatalom függetlenedésétől, a tanárok megkezdik az igazgatói professzionalizáció akadályozását.

A középiskolák tanárai számára az erős igazgatói állás autonómiájuk csökkenését jelenti, az igazgatói kinevezések – ha szemben álltak a tanári elit belső értékrendjével – politikai célokat szolgáltak. A tanárság persze nemcsak a leplezetlen politikai kiválasztást utasította el, hanem olyan normák megalkotását is, melyek az igazgatási tudás növekedéséhez vezettek volna. A harmincas évek politikai erői – miközben az oktatási rendszer megerősököléséhez az igazgatási racionalizációt használták fő erőül – éppen ebben engedtek: önálló igazgatói szakma helyett politikai komisszároknak nyitva teret a magyar közoktatás rendszerében.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

Az EDUCATIO gyűjtőinek és olvasóinak figyelmét az alábbiakon kívül mindenekelőtt a lap 1992/1-es számának 44–45. lapján megjelent irodalomjegyzékre hívom fel.

ALVINCZY SÁNDOR (1906) Középiskolai reformjavaslatok. Nagyvárad, k.n.	A szövegben alkalmazott rövidítések feloldása:
KÖRÖSI HENRIK & SZABÓ LÁSZLÓ (eds) (1912–1915) Az elemi népoktatás enciklopédiája, I–III. (ENE) Bp., Franklin.	KB – Közigazgatási Bíróság Határozatai
MANN MIKLÓS (1992) Oktatáspolitikusok a dualizmus korában. Bp., OPKM.	KN – Képviselőházi Napló
	MP – Magyar Paedagogia
	NL – Néptanítók Lapja
	OKITEK – Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny
	OPITEK – Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny